

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Το βιβλίο αυτό αποτελεί την τελευταία έκδοση μιας σειράς συλλογικών έργων στα οποία εξετάζεται διεπιστημονικά το φαινόμενο των ανισοτήτων, συμπεριλαμβάνοντας εισηγήσεις που είχαν αρχικά παρουσιαστεί σε ομώνυμο συνέδριο στο Πάντειο Πανεπιστήμιο το 2009, όπως το εμπνεύσθηκε και το οργάνωσε με επιτυχία ο συνάδελφος Ιορδάνης Ψημμένος. Ήδη η επικαιρότητά του είναι ακόμα πιο έντονη, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Έκτοτε βιώσαμε στην Ελλάδα την οικονομική κρίση με ένταση και έκταση πρωτόγνωρη, τουλάχιστον για τις μεταπολεμικές γενιές, ως συρροή μιας οικονομικής και θεσμικής κρίσης: μιας γενικότερης κρίσης, του παγκόσμιου καπιταλισμού, η οποία διαπλέκεται με τη στρεβλή διαδικασία και τα προβλήματα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η ουσία της συνίσταται στις τεκτονικές τριβές που προκαλεί η μετάβαση από το κεύνσιανό κράτος της ελεγχόμενης αγοράς στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο της σχεδόν πλήρους απελευθέρωσής της.

Οι αιτίες της κρίσης είναι βαθιές. Από οικονομική άποψη, πράγματι υπήρξε βαθμιαία μείωση του μέσου ποσοστού κέρδους, λόγω της αύξησης του μεταβλητού κεφαλαίου μετά τη βελτίωση των πραγματικών μισθών. Καθοριστικότεροι ήταν, όμως, οι πολιτικοί λόγοι: ο συμβιβασμός του κράτους πρόνοιας, που συνεπαγόταν μια πρωτοφανή στην ιστορία άνοδο του επιπέδου ζωής των εργαζομένων, δεν ήταν διατηρήσιμος, γιατί δεν ανταποκρινόταν πλέον ούτε στα συμφέροντα του ενισχυμένου από την παγκοσμιοποίηση κεφαλαίου, ούτε στη νέα ισορροπία κοινωνικών δυνάμεων.

Στη χώρα μας, η εφαρμογή των μνημονιακών πολιτικών ενέτεινε ακόμα περισσότερο τις κοινωνικές ανισότητες την τελευ-

ταία τετραετία. Σύμφωνα με την έκθεση του Γραφείου Προϋπολογισμού της Βουλής για το τελευταίο τρίμηνο του 2014, μπορεί οι περισσότεροι από εμάς να έχουμε γίνει φτωχότεροι (και ένα ποσοστό 20% να αγγίζει τα όρια της απόλυτης φτώχειας), αυτό όμως δεν αφορά όλο τον κόσμο· οι πλούσιοι Έλληνες έγιναν πλουσιότεροι.

Κάτι τέτοιο δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Οι εξελίξεις σε παγκόσμιο επίπεδο είναι απολύτως ανάλογες. Όπου έχει εφαρμοσθεί η περίφημη συνταγή της «συναίνεσης της Ουάσιγκτον», δηλαδή προγράμματα απεσταγμένου νεοφιλελευθερισμού, οι συνέπειες ήταν ανάλογες. Ο πυρήνας των πολιτικών αυτών έγκειται στην πεποίθηση ότι, όπως αυτορρυθμίζονται τα οικοσυστήματα, έτσι και η αγορά, αν αφεθεί στους δικούς της μηχανισμούς, θα βρει την ιδανική ισορροπία και θα παραγάγει ευημερία. Στο πλαίσιο αυτό, οι νεοφιλελεύθεροι θεωρούν ότι για την τόνωση της οικονομικής ανταγωνιστικότητας αναγκαία προϋπόθεση αποτελεί η καθολική ανατροπή των μεταπολεμικών ισορροπιών του κράτους πρόνοιας στην εξής κατεύθυνση: εξαφάνιση του παρεμβατικού ρόλου του κράτους, το οποίο θα έχει, στην καλύτερη περίπτωση, το ρόλο «ρυθμιστή», πλήρης απελευθέρωση της κίνησης κεφαλαίων, εμπορευμάτων και υπηρεσιών μέσω της κατάργησης των σχετικών προστατευτικών εθνικών νομοθεσιών, ιδιωτικοποιήσεις, απορρύθμιση της αγοράς εργασίας.

Η εφαρμογή αυτών των πολιτικών, παρά τους ισχυρισμούς των απολογητών τους, δεν βελτίωσε τις επιδόσεις της παγκόσμιας οικονομίας· ο μέσος συνολικός παγκόσμιος ρυθμός ανάπτυξης ανερχόταν περίπου στο 3,5% τη δεκαετία του 1960 και στο 2,4% τη δεκαετία του 1970. Αντιθέτως, στις δεκαετίες επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού είναι πολύ χαμηλότερος: 1,4% και 1,1% για τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, αντιστοίχως, και μόλις 1% για τη δεκαετία του 2000.¹ (Μάλιστα, ατμομηχανή της αναιμικής αυ-

1. D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, ibidem.

τής ανάπτυξης είναι τα τελευταία χρόνια η Κίνα, χώρα που κανένας νεοφιλελεύθερος δεν θα υιοθετούσε ως ιδανικό του.)

Το σημαντικότερο, όμως, χαρακτηριστικό τους είναι ο ταξικός χαρακτήρας τους. Ενώ το κράτος πρόνοιας, μέσω της ρύθμισης της αγοράς και της καθιέρωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων, άμβλυσε τις κοινωνικές ανισότητες, περιορίζοντας, ως ένα βαθμό, την οικονομική και πολιτική ισχύ των κυρίαρχων τάξεων, ο νεοφιλελευθερισμός επιδιώκει την αναβίωση των προνομίων και της αχαλίνωτης ισχύος τους.

Στο πλαίσιο αυτό, η μείωση των ανώτατων φορολογικών κλιμακίων υπέρ των πλουσίων και των εταιριών συνδυάζεται με μέτρα όπως η πειθάρχηση των εργατικών σωματείων, η συμπίεση των μισθών και η περιστολή των κοινωνικών δικαιωμάτων (τα προνοιακά δικαιώματα, η ισχύς των συλλογικών συμβάσεων εργασίας ή το δικαίωμα στην απεργία). Όπως παροιμιωδώς παραδέχεται ο δεύτερος πλουσιότερος άνθρωπος στον κόσμο, ο W. Buffet, «πράγματι διεξάγεται ένας ταξικός αγώνας, και η τάξη μου είναι αυτή που κερδίζει».²

Έτσι, στο τέλος της δεύτερης θητείας του Ρήγκαν, το εισόδημα του φτωχότερου δέκατου του πληθυσμού μειώθηκε, σε σχέση με το μέσο εισόδημα, κατά 11%. Η μείωση ήταν πολύ μεγαλύτερη στη θατσερική Μεγάλη Βρετανία, όπου οι φτωχοί αυξήθηκαν κατά 85% και έφτασαν το 1985 στα 7,2 εκατομμύρια.³ Ακόμα σημαντικότερη ήταν η αύξηση του ποσοστού παιδικής φτώχειας, η οποία στις ΗΠΑ αυξήθηκε από το 12 % στο 22% του συνόλου, ενώ στη Μεγάλη Βρετανία από το 5% στο 15%, όσον αφορά οικογένειες με δύο γονείς, ενώ η αύξηση είναι δραματικότερη στις μονογονικές.⁴

2. Συνέντευξη στο CNN, 25/5/2005. Ο Buffet, βλέποντας το μακροπρόθεσμο συμφέρον της τάξης του, είναι αντίθετος στους νεοφιλελεύθερους και προτείνει να αυξηθεί η φορολογία των υπερπλουσίων, όπως ο ίδιος.

3. Οι μειώσεις ήταν μικρότερες στα άλλα κράτη του προτύπου, δηλαδή 9% στον Καναδά και 5% στην Αυστραλία.

4. Όλα τα στοιχεία από το G. Esping-Andersen, *After the Golden Age, the Future of the Welfare State in the New, Global Order*, UNRISD, Γενεύη, 1996, σ. 15, 27-28, 32.

Σύμφωνα με στατιστικές εκτιμήσεις, στην άλλη εμβληματική χώρα του νεοφιλελευθερισμού, τη θαλασσερική Μεγάλη Βρετανία, το εισόδημα του πλουσιότερου δεκάτου του πληθυσμού αυξήθηκε την περίοδο 1979-1992 κατά 50%, ενώ το αντίστοιχο του φτωχότερου δεκάτου μειώθηκε κατά 17%.⁵ Γενικότερα στις χώρες του ΟΟΣΑ από τη δεκαετία του 1960 έως αυτήν του 1990 το 80% του πληθυσμού υπέστη σχετική μείωση του εισοδήματός του ως ποσοστού επί του ΑΕΠ, την οποία καρπώθηκε το 5% των πιο εύπορων στρωμάτων.⁶

Η έκρηξη των κοινωνικών ανισοτήτων δείχνει ότι, από την άποψη αυτή, της αντίστροφης αναδιανομής πλούτου, ο νεοφιλελευθερισμός υπήρξε ιδιαίτερα αποτελεσματικός. Ο πλούτος των 358 πλουσιότερων μεγιστάνων το 1996 ήταν ίσος με το συνολικό εισόδημα του φτωχότερου 45% του παγκόσμιου πληθυσμού (2,3 δισεκατομμύρια άνθρωποι). Ακόμα χειρότερα (για εμάς τους υπολοίπους...), οι 200 πλουσιότεροι του κόσμου υπερδιπλασίασαν την περιουσία τους την περίοδο 1994-1998 πάνω από 1 τρισεκατομμύριο δολάρια. Τα περιουσιακά στοιχεία των τριών μόνο κορυφαίων δισεκατομμυριούχων ξεπέρασαν το συνδυασμένο ΑΕΠ όλων των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών («least developed countries») και των 600 εκατομμυρίων ανθρώπων του πληθυσμού τους.⁷ Το 1987 υπήρχαν στον κόσμο 150 δισεκατομμυριούχοι, με μέση περιουσία 1,5 δισεκατομμύριο δολάρια. Το 2013 υπήρχαν 225, με μέση περιουσία 15 δισεκατομμύρια δολάρια. Ήδη το ένα χιλιοστό του παγκόσμιου πληθυσμού κατέχει το 20% του πλούτου

πρβ. του ιδίου, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity, Κέιμπριτζ, 1990· J. Myles, *The Future of the Welfare in Canada and the US*, στο *The Future of Welfare*, Social Forskings Institutet, Κοπεγχάγη, 1995, σ. 13 κ.ε.· P. Ruggles, M. O'Higgins, *Retrenchment and the New Right*, στο M. Rein – G. Esping-Andersen – L. Rainwater (επιμ.), *Stagnation and Renewal in Social Policy*, M. Sharpe, Άρμονκ, Νέα Υόρκη, 1987, σ. 187.

5. Βλ. σχετικά J. Carby-Hall, «La crise de l'Etat Providence en Grande Bretagne», *Revue Int. de Droit Comparé*, τόμ. 35, 1996, σ. 62.

6. OCDE, *Etudes économiques de l'OCDE*, Etats-Unis, Παρίσι, 1996, σ. 103.

7. D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, ό.π., σ. 34.

του πλανήτη, ενώ το πλουσιότερο 10% κατέχει μεταξύ 80% και 90%. Το φτωχότερο 50% δεν κατέχει παρά το 5%.⁸

Ανάλογα επιδεινώθηκαν οι ανισότητες μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών, παρά την εντυπωσιακή άνοδο στο παγκόσμιο προσκλήνιο ορισμένων χωρών της Νοτιοανατολικής και Ανατολικής Ασίας. Από τις πενήντα φτωχότερες χώρες του κόσμου, είκοσι τρεις είχαν χαμηλότερο μέσο εισόδημα το 1999 από ό,τι το 1990.⁹ Η αύξηση των ανισοτήτων ήταν σχετικά μικρότερη στην ηπειρωτική Ευρώπη, σε σχέση με τις αγγλοσαξονικές χώρες, εξαιτίας της θεσμικής αδράνειας των δομών του κοινωνικού κράτους που, ως ένα βαθμό, επιβιώνουν ακόμη.¹⁰

Οι ανισότητες έφτασαν το 2008, τη χρονιά της κρίσης, στο απόγειό τους. Τότε σημειώθηκε στην Αμερική η μεγαλύτερη απόκλιση εισοδημάτων υπέρ των πλουσιότερων στρωμάτων του πληθυσμού που έχει ποτέ καταγραφεί στην ιστορία, ανώτερη και από αυτή πριν από το μεγάλο κραχ του 1929, η οποία αποτελεί το προηγούμενο ιστορικό ορόσημο. Η άνοδος των εισοδημάτων του 1% των υπερπλουσίων είναι ακόμα εντονότερη. Το 2007 το εισόδημά τους αντιπροσώπευε το ένα τέταρτο περίπου (23,7%) του συνόλου του αμερικανικού ΑΕΠ. Ακόμα ενδεικτικότερο είναι το γεγονός ότι οι ίδιοι καρπώθηκαν το 58% του συνόλου της μεγέθυνσης της οικονομίας μεταξύ 1976 και 2007.¹¹

8. Th. Piketty, *Le capital au XXIe siècle*, Le Seuil, Παρίσι, 2013 (αγγλ. έκδ.: *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard University Press, 2014), σ. 692, 698, 700.

9. J. Stiglitz, *Globalization and Its Discontents*, ibidem.

10. A. Atkinson – Th. Piketty (επιμ.), *Top Incomes over the Twentieth Century: A Contrast between Continental European and English-Speaking Countries*, Oxford University Press, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, 2007· F. Bourguignon – Ch. Morrisson, «Inequality among World Citizens: 1820-1992», *American Economic Review*, τόμ. 92, τχ. 4 (2002), σ. 727-744· A.B. Atkinson – T. Piketty (επιμ.), *Top Incomes: A Global Perspective*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2010.

11. P. Krugman, *The Return of Depression Economics and the Crash of 2008*, Norton, Νέα Υόρκη, 2009· A.B. Atkinson – Th. Piketty – E. Saez, «Top Incomes in the Long Run of History», *Journal of Economic Literature*, τόμ. 49, τχ. 1 (2011), σ. 3-71.

Όλα τα παραπάνω έχουν συνέπειες για το δίκαιο και το θεσμικό εποικοδόμημα. Οι αλλαγές αυτές βρίσκονται σε αναντιστοιχία με το προστατευτικό πλαίσιο που δημιούργησαν τα μεταπολεμικά συντάγματα, τα οποία αντανakλούν έναν διαφορετικό συσχετισμό κοινωνικών δυνάμεων, απείρως θετικότερο για τις δυνάμεις της εργασίας από τον σημερινό. Η μορφή που παίρνει η σύγκρουση αυτή αποτελεί το αντικείμενο του βιβλίου.

Η δομή του βιβλίου

Το βιβλίο διαιρείται σε δύο μέρη, από τα οποία στο πρώτο παρουσιάζονται τα βασικά θέματα της θεωρητικής συζήτησης για την αρχή της έννοιας της ισότητας, ενώ στο δεύτερο, που είναι πιο ειδικό και στοχευμένο, αναλύονται από νομική άποψη συγκεκριμένες περιπτώσεις ανισοτήτων.

Ειδικότερα, στο πρώτο μέρος ο Γιώργος Γεραπετρίτης παίρνει το νήμα της ανάλυσης που προηγήθηκε και περιγράφει το μετασχηματισμό της νομικής αρχής της ισότητας πέρα από την τυπική ανισότητα. Περιγράφει τους μηχανισμούς που χρησιμοποιούν διαφορετικές έννομες τάξεις –και ιδίως η αμερικανική– προκειμένου να εξισορροπήσουν νομικά τις πραγματικές κοινωνικές ανισότητες. Η Καλλιόπη Σπανού περιγράφει ακριβώς το χάσμα μεταξύ της νομικής καθιέρωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων και της πρακτικής εφαρμογής τους, με έμφαση στο πολιτικοδιοικητικό πεδίο. Τέλος, ο Χάρης Παπαχαλαράμπους αναφέρεται στην ποινική αντιμετώπιση των διακρίσεων και στα προβλήματά της.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται μια μεγάλη γκάμα πραγματικών ανισοτήτων και η αντιμετώπισή τους από το θετικό δίκαιο. Ο Ξενοφών Κοντιάδης αναφέρεται στη θεσμική διάσταση της αναπηρίας και του κοινωνικού αποκλεισμού, δίνοντας έμφαση τόσο στο συνταγματικό όσο και στο διεθνές δίκαιο. Ο Χρήστος Παπαστυλιανός και ο Δημήτρης Καλτσώνης επικεντρώνονται σε ένα από τα πιο επίκαιρα θέματα των ημερών, τον τρόπο με τον

οποίο η ιθαγένεια υπεισέρχεται ως κριτήριο διαφοροποίησης της εφαρμογής των δικαιωμάτων. Τον Άλλο μελετά και ο Αλέξανδρος Σακελλαρίου, ο οποίος περιγράφει τη μετατροπή της θρησκευτικής διαφορετικότητας σε ανισότητα μέσω του πεδίου του δικαίου και εξετάζει την περίπτωση των μουσουλμάνων της Ελλάδας.

Ο συνδυασμός της θεωρητικής προσέγγισης με την ανάλυση συγκεκριμένων περιπτώσεων προάγει τη μελέτη των νομικών προβλημάτων που σχετίζονται με την εφαρμογή της αρχής της ισότητας, ειδικά στο πεδίο των δικαιωμάτων, το οποίο σήμερα ιδιαίτερα δοκιμάζεται. Νομίζω ότι, για το λόγο αυτό, το βιβλίο θα είναι χρήσιμο τόσο στον εφαρμοστή του δικαίου και τους φοιτητές που ασχολούνται με τα θέματα αυτά, όσο και σε κάθε σκεπτόμενο πολίτη.

Γιώργος Κατρούγκαλος
Αθήνα, Μάρτιος 2014